

ערבית יהודית קדומה בכתיב פונטי - מהותה וחשיבותה

מאת פרופ' סימון הופקינס

העובדה שרוב הטקסטים כתובים על פפירוס או על קלף מוכיחה את קדמותם, שהרי לקראת סוף האלף הראשון נכנס למזרח התיכון השימוש בנייר, ופפירוס וקלף כחומרי כתיבה נסוגו די מהר. מסקנת קדמותם של הטקסטים מתאשרת גם משיקולי לשון ותוכן. כתבי יד אלו הם מן הקדומים ביותר בערבית היהודית שהגיעו לידינו.

אזור מוצאם הגאוגרפי של הטקסטים בכתיב פונטי רחב ביותר: צפון אפריקה, מצרים, ארץ ישראל ובבל. גיוון תוכנם רחב אף הוא. בידינו טקסטים ספרותיים, למשל שתי העתקות של הספר "הלכות פסוקות" בתרגום ערבי, חיבורים מדרשיים ופילוסופיים, גלוסרים לכתבי הקודש, תרגומי מקרא, פרשנות התנ"ך ועוד. טקסטים מסוגים אלו עמדו לפני רב סעדיה גאון כשחיבר את תפסירו הידוע במאה העשירית. יש גם טקסטים עממיים: מכתבים פרטיים, מרשמים רפואיים, סוגים שונים של מאגיה (כגון הגדת עתידות) וכו'.

ני מבקש לספר קצת על ראשית התרבות הערבית היהודית כפי שהתגלתה בשנים האחרונות לאור מקורות חדשים. מה שאומר מבוסס על עבודה משותפת שנעשתה עם פרופ' יהושע בלאו.

אפתח בכמה מילים על מלאי הטקסטים שבהם מדובר. לאחר מכן אסביר מהו פשר הביטוי "כתיב פונטי" שבכותרת, ולבסוף אעסוק בקצרה בחשיבותו של החומר החדש, הן מבחינה לשונית הן מבחינה תרבותית.

א. המסטים

בעשורים האחרונים נתגלה, בעיקר בגניזת קהיר, סוג חדש של טקסטים בערבית יהודית, כלומר טקסטים הכתובים בשפה הערבית אך באותיות עבריות, ששיטת כתיבם שונה ממה שהיה ידוע לפני כן. טקסטים אלו הם קדומים, משלהי האלף הראשון, בערך מהמאה השמינית ועד המאה העשירית לסה"נ.

סימנים. האות כ הייתה מיותרת, שהרי כשהיא דגושה – כ – הגייתה שווה להגייתה של ק = [k], וכשהיא רפה – ֿ – הגייתה (בפי רוב הדוברים) שווה לזו של ח = [x] וכן הלאה. אבל אין אנו ממציאים היום כתיב חדש לעברית שלנו. הכתיב של העברית כבר נמצא, ואנו פשוט ממשיכים את הכתיב המסורתי הקיים, בין שהוא מתאים להגייה ובין שלא. הכתיב העברי ההיסטורי מביע הבחנות שבעבר היו קיימות בשפה ואינן עוד. המבטא משתנה, והכתיב נשאר. זהו אופיו של כתיב היסטורי.

בכתיב עברי היסטורי זה נכתבות גם המילים העבריות שנשתקעו בלשונות היהודים, למשל ביידיש. קחו כדוגמה את המילה "תִּזְרֶה". הכתיב תִּזְרֶה מראה לנו רק כיצד כותבים מילה זו בעברית, ולא כיצד יש להגות אותה ביידיש, כלומר *tóyre*.

ברוסיה הסובייטית יצאה גזרה לנקות את היידיש מכתבים יהודיים היסטוריים כגון תִּזְרֶה ולהחליפם באיות פונטי, החל מסילוק האות ת, המופיעה ביידיש רק במילים עבריות, שהרי ת כשהיא בדגש – ת – שווה בהגייתה ל־ט [t], וכשהיא רפה – תֿ – היא שווה בהגייתה ל־ס [s]. לפי מגמה זו, *tóyre* נכתבת טוירע ולא תִּזְרֶה – הכתיב הראשון פונטי וידי, והכתיב השני היסטורי ועברי. הרגשה מוזרה היא לפגוש מילים עבריות מוכרות בלבוש פונטי חדש, למשל "כָּלֵב" לא בכתיב כ־לֵב אלא בהסוואה פונטית קעלעוו.

הבדל דומה קיים בין הכתיב של הערבית היהודית הסטנדרטית לבין זה של הטקסטים הפונטיים. הבדל נוסף הוא שבניגוד לטקסטים תקינים, שכתבים אחד למדי, הטקסטים החדשים מתאפיינים בחוסר עקיבות בולט בענייני מלא וחסר – שלא בכתיב התקני, תנועה קצרה יכולה להופיע באם קריאה, ותנועה ארוכה יכולה להופיע בלעדיה.

הטקסטים יצאו משכבות שונות של החברה היהודית, חלקן משכילות פחות, וחלקן משכילות יותר. ◀

ב. הכתיב הפונטי

המכנה המשותף לטקסטים שנזכרו הוא כתיבים המיוחד. הם כתובים באות עברית אבל לא לפי השיטה התקנית של הערבית היהודית הקלאסית, שנהגו בה למשל רב סעדיה גאון, יהודה הלוי, אבן ג'נאח והרמב"ם, אלא לפי שיטה פונטית שעד לפני שנים אחדות לא ידענו עליה אלא פרטים מעטים בלבד. בסוף האלף הראשון שתי השיטות – התקנית והפונטית – התקיימו זו ליד זו, עד שהשיטה הפונטית דעכה ונעלמה בסביבות שנת 1000 לסה"נ, והשיטה התקנית שלטה בכל מקום ובכל סוגי הכתיבה.

מהו ייחודו של כתיב פונטי זה? הכתיב התקני, הסטנדרטי, של הערבית היהודית של ימי הביניים ברובו איננו אלא בבואה אוטומטית של כתיב הערבית הקלאסית, ועל כן אינו בהכרח משקף את המבטא. לא כך הכתיב הפונטי. מטרתו של כתיב זה, עקרונית, היא לשקף רק את המבטא מבלי להתחשב בכללי הכתיב של הערבית הקלאסית. ההבדל העיקרי בין שתי השיטות הוא שהכתיב הסטנדרטי הוא כתיב היסטורי, כלומר חיקוי של תקן אורתוגרפי קיים, ואילו זה של הטקסטים החדשים, שבהם ענייננו כאן, הוא פונטי ומבקש לציין את הגייתן של המילים. אפשר לסכם ולומר שהכתיב התקני משרת את העין, והכתיב הפונטי משרת את האוזן. כל מי שרגיל לקרוא למשל אנגלית או צרפתית יודע היטב מה הוא כתיב היסטורי, ועד כמה האותיות הכתובות על הדף אינן משקפות את הגיית המילים שבפינו.

במקום להרבות בהגדרות מופשטות כאלו אדגים את ההבדל בין שני סוגי הכתיב בדוגמאות קונקרטיות מתחום העברית. הכתיב של העברית המודרנית שלנו הוא כתיב היסטורי מובהק – אנו מאייתים היום כפי שאייתו בעבר. לו היינו ממציאים היום כתיב חדש להגיית העברית המדוברת בישראל, לא היינו מבחינים בין ט לבין ת, שהרי מבטאן זהה = [t], ואין צורך בשני

בצורת הפועל *naḥal* בעתיד כדי לציין את גוף המדבר ביחיד. יתר על כן, אנו מוצאים כאן צורה מיוחדת הרבה יותר, והיא *naḥalū* כדי לציין את גוף המדברים. בכתב יד המכיל לסירוגין גם את המקור הארמי של "הלכות פסוקות" גם את תרגומו המורחב לערבית אנו קוראים כדלקמן (ראו איור 1):

... מפני שהיא ריבית אי מהתם הוה אמנא
 בחצר דקיימא לאגרא וגברא דעביד למיגר
 אבל חצר דלא קיימא לאגרא וגברא דלא
 עביד למיגר אימא לא קא משמעלן (מקביל
 להלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, עמ' נ'
 שו' 24-26) ...

... אנו ריבי קל אין כונת תקול הדא מן דיכ
 אלהילכה נקולו ואינמא חורם עליה אן יסכון בטיל
 פי דאר עומלת לאלכירי או רוגול יסתאגיר דרוה
 וכיריה מערוף ... ולאכן דאר לא יוגרא עליהא
 כירי? (ה)? מערוף וארוגול ליס מימין יכרי בייתהו
 ואסלפוה יסכון בטיל או לא קל לא

וזה פירושו בעברית:

"... מפני שזה ריבית. אמר: לו למדת זאת מן ההלכה
 היא, היינו אומרים: נאסר עליו לגור חנם דווקא
 בחצר העשויה לשכירות או איש השוכר חצר לו ודמי
 שכירותה ידועים ... אבל חצר שאין מעלים לה דמי
 שכירות ידועים והאיש אינו ממי ששוכר בית לו
 והלווה לו, (האם) יגור חנם אם לאו? אָמַר: לא".

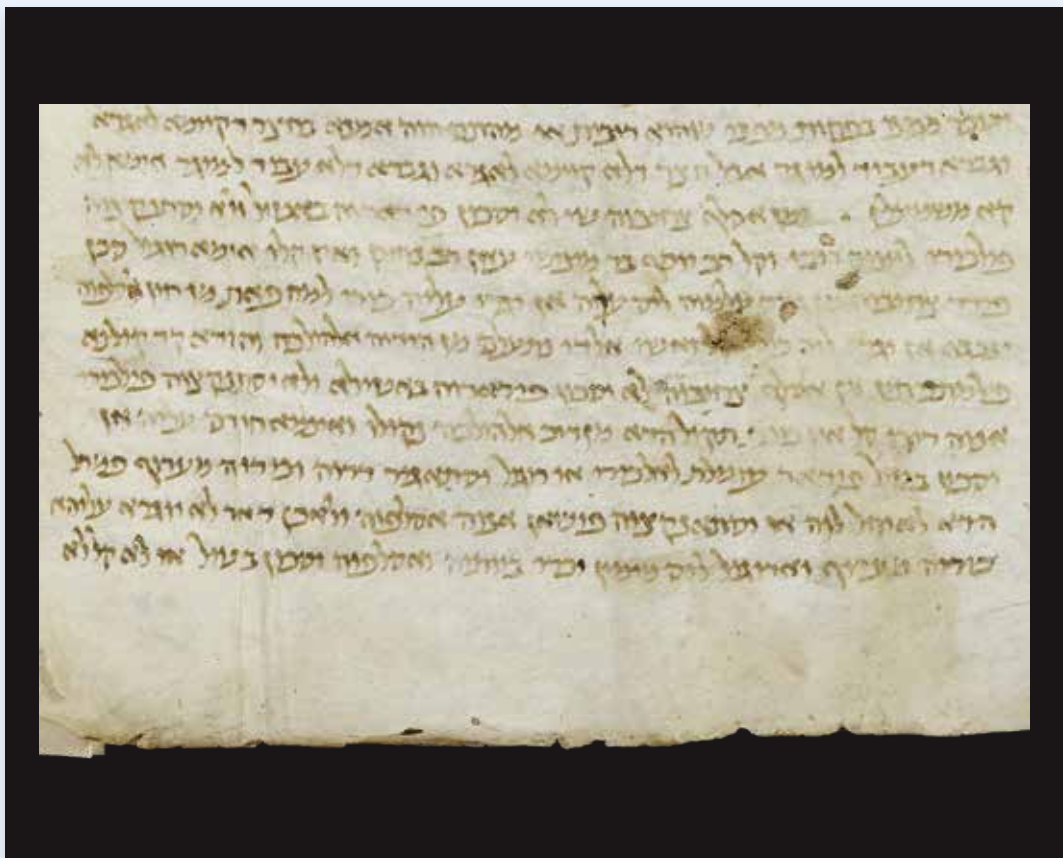
הפועל הארמי "אמר" מופיע בקטע זה פעמיים. על
 אף חוסר הדיוק בתרגומים (אמנא = גוף מדבר ולא
 מדברים, ו-אימא = "אני אומר" או "אמר!", ולא
 "הוא אָמַר"), אין ספק שלפנינו כאן נקולו "אנו
 נֹאמַר", כלומר צורת *naḥalū*, והוא אולי המקרה
 הקדום ביותר הידוע עד כה.

יש להניח שאלו אשר לראשונה כתבו בכתיב פונטי
 זה עשו זאת כיוון שידעו רק לדבר בערבית אך לא
 ידעו לקרוא ולכתוב בה. על כן לא היה ביכולתם
 לחקות את כתיבה של הערבית הקלאסית וכתבו את
 השפה לפי ההגייה, כפי ששמעו אותה וכפי שדיברו
 בה. במרוצת הזמן למדו גם קרוא וכתוב באות
 ערבית. למרות זאת בחוגים מסוימים המשיכו,
 במידה זו או אחרת, לדבוק בכתיב הפונטי, שהיה
 גרסא דינקותא שלהם ושאליו היו רגילים. כך צמחו
 שלבי מעבר למיניהם בין הכתיב הפונטי הטהור
 לבין הכתיב התקני שלימים החליף אותו. השיטה
 הפונטית נשמרה בשלמותה (בייחוד בתרגום
 ל"הלכות פסוקות" שנזכר), אך רוב הטקסטים
 שבידינו מגלים דרגות כלשהן של פשרה בין שתי
 השיטות. המעבר האורתוגרפי שחל בערבית
 היהודית מתרחש מול עינינו.

ג. חשיבות לשונית

ברור שטקסטים הכתובים בשיטה הנועדת לשקף
 את המבטא יש בהם כדי לחשוף לפנינו תופעות
 לשוניות רבות שבערבית היהודית התקנית נשארו
 חבויות מאחורי הכתיב ההיסטורי. לפי טבע הדברים
 מתגלות תופעות בעיקר בתחום תורת ההגה
 והצורות. אך לא זו בלבד, סגנון הטקסטים מאפשר
 לנו לעמוד גם על ענייני תחביר ואוצר מילים.

תרומתם של הטקסטים החדשים לתולדות השפה
 הערבית רבה ומגוונת. למשל, התרגום ל"הלכות
 פסוקות" מציג לפנינו את הערבית הצפון-
 אפריקאית כפי שהייתה לפני ההגירה ההמונית
 של שבטים בדואים מערבה למן ראשית האלף
 השני. כניסתם של בני הָלָאֵל ונלוויהם לתוך צפון
 אפריקה שינתה במידה מכרעת את המפה הלשונית
 של האזור. עדויות מהתקופה הטרומ־הָלָאֵלית הן
 יקרות המציאות. אחת מהן היא התרגום הנזכר,
 המגלה תופעות מגרביות מובהקות, ובהן השימוש

איור 1. "הלכות פסוקות" במקור הארמי ובתרגומו לערבית. הקטע מכיל את הצורה **נקולו** - "נאמר".
(The Bodleian Libraries, The University of Oxford, MS. Heb. d. 47, folio 55v)

שאינן מתאימות כלל להקשר. בחלק מהמקרים לא הצלחנו להבין את הכתוב, וחוסר ההבנה הוא באשמתנו, אך במקרים אחרים – והם רבים – פשר הדברים גלוי לעין: הטקסט המצוי בידינו באות עברית הועתק ממקור באותיות ערביות, וקרו תקלות בדרך.

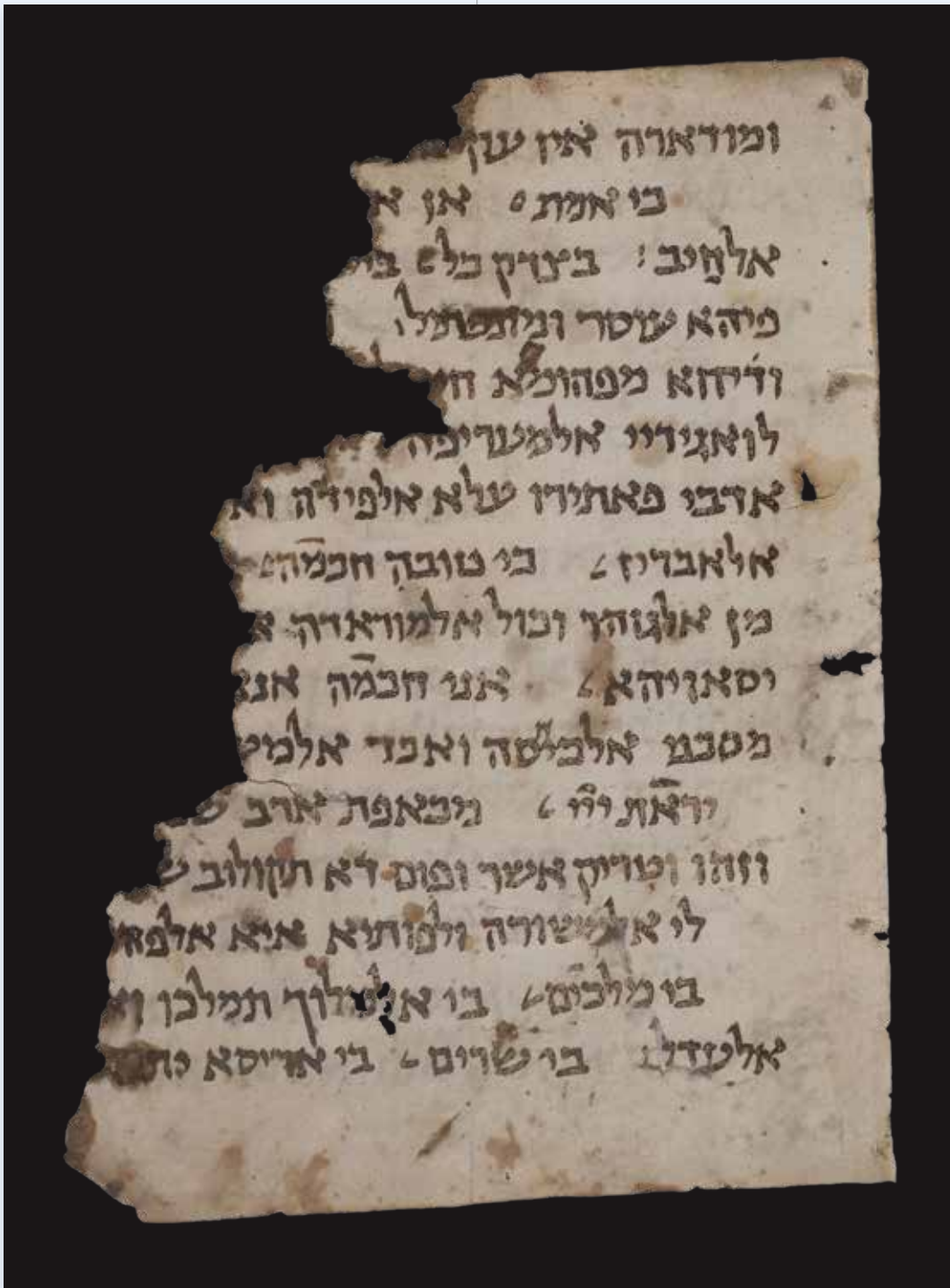
בכתבי יד ערביים קדומים היה מקובל לא להוסיף את הנקודות המבחינות (דיאקריטיות). האותיות **ב ט ת** למשל תמיד נראות אותו דבר, ועל פי רוב מזדהות גם עם **ז**. בלי הנקודות המבחינות האפשרויות לטעות בקריאה הן כמובן רבות, ואכן הסופרים טעו לא מעט. ◀

ד. חשיבות תרבותית

התכונה הבולטת שעולה מהטקסטים החדשים היא החיבור ההדוק של כותבי הכתיב הפונטי לעולם הערבי הסובב אותם. הפתעה גמורה הייתה לגלות עד כמה יהודים אלו, לפני יותר מאלף שנה, היו מעורים בתרבות הערבית ועד כמה היו מושפעים ממנה. הדבר משתקף בשני עניינים עיקריים: (1) דרך מסירת הטקסטים ו-(2) תוכנם של הטקסטים.

1. דרך מסירת הטקסטים

בכמה חיבורים ספרותיים בכתיב הפונטי יש מילים

איור 2. תרגום ערבי לספר משלי ח:1-טז, ובו כתוב **איא** - "את" - במקום **אנא** - "אני".
(האיור באדיבות ספריית בית המדרש ללימודי יהדות ENA 2779 fol. 28r)

מכאן יוצא שבקרב יהודי ארצות ערב הראשונים היו חוגים שנהגו, ואף העדיפו, ללמוד את ספרי התנ"ך באותיות ערביות. כיוון שתופעה זו ידועה עד כה רק בקרב הקראים הקדומים (שחלקם אף קראו את לשון המקרא העברי בתעתיק לאותיות ערביות), מתקבל על הדעת שכותבי הטקסטים המקראיים בכתיב הפונטי אף הם היו קראים (או לפחות ממבשרי הקראות). עם זאת ראוי לציין שגם בבתי ספר של רבנים יש שלימדו כתיבה בכתב הערבי (ובבתי ספר כאלו למדו לעיתים אף תלמידים מוסלמים).

2. תוכנם של הטקסטים

באשר לתוכן הטקסטים מצטיירת תמונה דומה: הן פשוטי העם היהודי הן השכבות המלומדות יותר חיו בקשר הדוק עם התרבויות שמסביבם ושאוּבו מהן. מבחינת קשרי התרבויות והעמים הטקסטים העוסקים במאגיה, ברפואה עממית וכו' מעניינים במיוחד. לחלק מטקסטים אלו היסטוריה ארוכה: נולדו ביוונית, התגלגלו לארמית ומשם לערבית, בשינויים קלים המעידים על התאמת החומר הישן למציאותו החדשה. למשל, בהורוסקופ הקרוי "ספר שם" המונח סדקייא "ערביים", שבעקבות היוונית (Saracen Σαρακηνός) נמצא בגרסה בארמית יהודית של ארץ ישראל, הפך בתרגום הערבי ל-"אמיר אל מומנין" = أمير المؤمنين "אמיר המאמינים", הכינוי הידוע לכ'ליף המוסלמי (ראו איור 3).

דוגמה אחת פשוטה תספיק להבהיר את העניין: בתרגום למשלי ח'יד "לִי עֵצָה וְתוֹשֵׁיָהּ, אֲנִי בִּינָה לִי גְבוּרָה" אנו מוצאים בערבית (ראו איור 2):

לי אלמשורה ולפותיא איא אלפהים ..., כלומר באותיות ערביות: لي المشورة والفتيا إيا الفهم ...

כתרגום ל-"אֲנִי בִּינָה" כתוב **איא אלפהים**, שפירושו "את הבינה" – תרגום בלתי אפשרי בעליל.

במקום "את הבינה" צריך להיות "אני הבינה". מה קרה? התשובה היא זו: המקור הערבי שממנו הועבר הטקסט שלפנינו היה כתוב באותיות ערביות ללא סימנים מבחינים מעל לאותיות ומתחתן, והלבּלר פירש בהיסח דעת: إيا ("את") במקום לפרשה أنا ("אני"), וכך הוציא מתחת ידו תרגום משובש שאין לו מובן. ריבוי המקרים הדומים מעורר שאלות מעניינות.

ברוב המקרים הידועים לנו כיוון ההעתקה היה מאות ערבית לאות עברית, אך היו העתקות גם בכיוון ההפוך, רוצה לומר: מאות עברית לאות ערבית. לא זו אף זו, חיבורים מסוימים אף הועתקו פעמים מספר, מכתב אחד לכתב אחר, הלוך ושוב.

תופעת ההעברה מכתב מכתב שכיחה בעיקר בטקסטים מקראיים – גלוסרים, תרגומים ופירושים.

איור 3. הורוסקופ הנקרא "ספר שם", ובו נמצא אמיר אל מומנין "אמיר המאמינים", כינויו של הכ'ליף המוסלמי (Reproduced with the kind permission of the Syndics of Cambridge University Library, T-S K1.133v)

איור 4 א, ב. שרידים של שני דפי קלף מחוברים. דף אחד מכיל בתי שיר בערבית קלאסית, מתועתקים לאותיות עבריות. בדף השני קטעים מתוך ספר גורלות. הטקסט הערבי כתוב אותיות עבריות, אך נמצא בו גם **א** ו**ג** ו**ל** "אם ירצה ה'" באותיות ערביות. (Reproduced by kind permission of the Syndics of Cambridge University Library, T-S NS 224.229)

יהודי הטקסטים הערביים הפונטיים היו חשופים גם להשפעת הנצרות וספרותה. חיבור העוסק בשאלות קשות במקרא אפילו מזכיר את האוונגליון. סביר להניח שמחבר טקסט זה (שהיה כנראה קראי) השתתף במפגשים בין־דתיים שבהם יהודים, מוסלמים ונוצרים התדיינו בכתיב הקודש שלהם על רקע מורשתם הדתית המשותפת. חוגים מסוג זה (*majālis*) מוכרים בעולם האסלאם מתקופה מאוחרת יותר, ומתברר עתה שאינם אלא המשך של מסורת ישנה.

סיכום

בזמן האחרון נתגלתה קבוצה של טקסטים קדומים בערבית יהודית בכתיב מיוחד, כתיב פונטי. במשתמשים בכתיב הפונטי היו רבדים שונים: החל באלה שכנראה לא ידעו אות ערבית כלל (או לפחות לא הושפעו ממנה) וכלה באלה שהעריצו את השפה הערבית המוסלמית הגבוהה עד כדי כך שהעתיקו שירים חילוניים בערבית קלאסית מאות ערבית לאות עברית.

אלו הם כתבי היד הקדומים ביותר בערבית היהודית שהגיעו לידינו, והם חושפים לפנינו קצת מעולם מרתק שקודם לכן היה לוט בערפל ונעלם מעינינו. טקסטים אלו חשובים מכמה בחינות: הם מספקים לנו מידע יקר על ההיסטוריה של השפה הערבית. כמו כן הם שופכים אור על ראשית תרבות ישראל בארצות ערב. בזכות הטקסטים בכתיב פונטי אנו רואים עד כמה היהודים במאות הראשונות לאסלאם היו מעורים בתרבות הסובבת – לא רק המוסלמית אלא גם הנוצרית.

בתחומי המאגיה וכו' אין הבדלי דת, לשון או גזע, וטקסטים כאלו שימשו בקרב פְּגָנִים, יהודים, נוצרים ומוסלמים כאחד.

המשכילים שבחוגי הכתיב הפונטי לא רק הכירו את האותיות הערביות אלא גם קראו טקסטים ערביים מוסלמיים. ידוע מזמן שמלומדים יהודים (בייחוד קראים) למדו את הספרות התאולוגית המוסלמית בערבית, ועל כן אין תמה שבטקסטים החדשים אנו מוצאים למשל את שמה של הכת המוסלמית **אלדוהרייה** (*al-Dahriyya*) שדגלה בחומרנות.

מפתיעה הרבה יותר הערצתם של יהודים קדומים אלו לספרות הערבית היפה. עדות מובהקת לכך נמצאת בלקט קטעים קדום, ובו מצוטטים בתים מתוך שיריהם של מיטב המשוררים הערבים הקלאסיים: אִמְרָא אֶלְקִיִּס, כְּתִיר עֶזָה, אבו נֹאֶס ועוד (ראו אירוסים 4 א, ב). מדובר כאן בשירת חול – ליתר דיוק שירת אהבה – והתופעה מעניינת ביותר. נמצאנו למדים שאף שירה מוסלמית מופתית וחילונית הייתה (לפחות בחוגים מסוימים) חלק מארון הספרים היהודי.

אנו עדים גם להשפעת הספרות הערבית. בין הטקסטים יש כמה חיבורים מקראיים שבהם המקרא מתורגם ומבואר ביאור רצוף, פסוק פסוק, לפי השיטה המוכרת מתקופה מאוחרת מפירושי רש"י, אבן עזרא ואחרים. ייתכן מאוד שבפירוש הרצוף על פי סדר הכתובים יש לראות (גם) את השפעת פרשנות הקוראן של אותה תקופה.

היכרות עם הקוראן מתבטאת גם בהקשר אחר. בפנקס אישי שנכתב בעיר אל־רמלה במאה התשיעית יש כמה תפילות. תפילות אלו גדושות בביטויים אסלאמיים ובנוסחאות קוראניות. יתר על כן, הן מוכיחות כנראה שהכותב התפלל, לפחות ביחידות, (גם) בערבית.